

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 22, Sayı/Issue: 41, Yıl/Year: 2020 (Haziran/June)

Muhammet Fatih Kılıç, *Ebherî'de Tanrı-Âlem İlişkisi: İlliyyet, İsbât-ı Vâcip, Sudûr, Hudûs-Kıdem*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2019, 176 s.

Değerlendiren/Reviewed by

Mehmet Demir

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü – Graduate Student, Social Sciences University of Ankara, Institute for Islamic Studies, Philosophy and Religious Sciences.

mehmet_demir53@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5044-5049>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Dergerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 05/02/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 16/03/2020

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2020

DOI: <https://doi.org/10.17335/sakaifd.685169>

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Muhammet Fatih Kılıç. Ebherî'de Tanrı-Âlem İlişkisi: İlliyet, İsbât-ı Vâcip, Sudûr, Hudûs-Kıdem. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2019, 176 s.

İslam felsefe geleneği-tarihi, her ne kadar günümüzde müstakil bir bilimsel uğraşı alanı olarak ihdas edilmiş olsa da mahiyeti hâlâ tüm açık seçikliği ile ele alınamamıştır. Muhakkak her disiplin ya da gelenekte olduğu gibi bu alanın da kendi mütehasısları ve önde gelenleri mevcuttur. Dolayısıyla bu alanla ilgili uğraşının bu bilinir şahsiyetler etrafında toplanmış olması normal karşılanabilir. Fakat kesin olan bir şey vardır ki, o da İslam düşünce-felsefe tarihinin sadece bu bilinir şahsiyetlerden ibaret olmadığıdır. Bir gelenek ya da disiplini sağlam bir zemine oturtan, onu dinamik ve rağbet edilesi kılan şey, müttesipleri ve takipçilerinden ziyade, tarih sahnesinde onu temsil eden ve yaşatan kimselerdir. Bugün Aristo felsefesinin etkilerini hala hissedebiliyorsak bu sadece barındırdığı hakikatler sebebiyle değil, bu hakikatlerin çağlara ve idraklere uyarlayıcısı olan, onu takip eden temsilcileri sayesinde olmuştur demek haksız bir iddia olmayacaktır. Bahsettiğimiz bu bağlama dayanarak, İslam felsefe geleneği içinde de Esîrüddîn el-Ebherî (ö. 663/1265), kendi döneminde İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) ortaya koyduğu felsefî doktrin etrafında düşünceler geliştiren bir temsilci olarak karşımıza çıkmaktadır.

Esîrüddîn el-Ebherî kendi döneminin şârih filozof şahsiyetlerindedir. O, içinde bulunduğu VII. asırda felsefesinin ilgi odağı olan İbn Sînâ felsefesini tahkik ve tenkit etmiştir. Kaleme aldığı on iki eserde genellikle İbn Sînâcı bir bakış açısının hâkim olduğu iddia edilebilir. Fakat Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Sühreverdî (ö. 587/1191) gibi filozofların görüşlerini de dikkate aldığı, İbn Sînâ ile bu filozofların görüşleri arasında mukayeseler yaptığı da görülür. Bununla birlikte onu, şârihliği yanında filozof kılan şey, sadece tekrar ve açıklamalar yapmaktan ziyade, eleştiri ve kritik yapması, nihayetinde de kendi görüşlerini ortaya koymasıdır. Bu durum onu kendinden önceki bir filozofun sıkı bir takipçisi olmaktan kurtararak kendi görüşlerini beyan eden bağımsız bir düşünür yapar. Ele alınan bu eserde de Ebherî'nin hayatı boyunca kaleme aldığı on iki eser çerçevesinde, felsefesinin konusunun da temel ağırlığını oluşturan 'Tanrı-Âlem İlişkisi' üst başlığı altında; illiyet, isbât-ı vâcip, sudûr ve hudûs-kıdem bahisleri irdelenir.

Kılıç'ın akademik yazınının önemli bir bölümünü İbn Sînâ felsefesindeki illiyet meselesi ve İbn Sînâ sonrasındaki anlaşılma biçimleri oluşturmaktadır. "İbn Sînâ'nın Sebeplik Teorisi" isimli doktora tezi ile, İbn Sînâ özelinde illiyet meselesini mercek altına almıştır. Söz konusu bu eserde ise illiyet meselesinin İbn Sînâ sonrasında Ebherî düşüncesindeki durumunu, Tanrı-âlem ilişkisi ile ilgili diğer başlıklarla birlikte irdelediği görülmektedir. Eser; giriş, illiyet meselesi, Tanrı kanıtlaması, sudûr meselesi, hudûs-kıdem meselesi ve sonuç olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında kısa bir tarihsel süre-

cin bilgisi paylaşıldıktan sonra kitabın içeriğine dair açıklamalara yer verilmiştir. Ebherî'nin eserleri dikkate alındığında herhangi bir kronolojik bilgi içermemeleri tarihsel süreç için olumsuz bir durumdur. Yazarın, bu kısımda Ebherî'nin eserlerini nasıl tasnif ettiğini açıklaması bu cihetten oldukça önem arz etmektedir. Zira kitabın devam eden bölümlerinde, yazarın yapmış olduğu bu tasnifin, kitabın temel perspektifini şekillendirdiğini söylememiz mümkündür. Sırasıyla takip eden bölümlerde Tanrı-Âlem ilişkisi olarak illiyet (nedensellik), imkân delili çerçevesinde Tanrı kanıtlaması, âlemin meydana gelişini açıklayan sudûr teorisi ve Tanrı-Âlem ilişkisi düşünüldüğünde bunların birbirine zamansal önceliğinin irdelendiği hudûs-kıdem meselesi ele alınmaktadır.

Yazarın kitabı ele alırken Ebherî'nin birincil kaynaklarına indiği ve onun görüşlerini yine onun eserleri arasındaki aynılık ve farklılıklarda aradığı görülür. Kitabın bütün bölümlerinde işlenen konunun, Ebherî'nin düşüncesinin söz konusu eserlerinde geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümün fark edilir bir şekilde ortada olması ve bunun belirtilmesine yönelik bir çabanın kendisini hissettirmesi, göze çarpan bir diğer durumdur. Buna sebep olan şey hakikaten Ebherî'nin düşünsel serüveninin içeriği ve konulara yaklaşım biçimi itibarıyla iki farklı profile sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Zaten yazar da Ebherî'nin eserlerinin kronolojik tasnifinin mümkün olmadığını belirttiğinden sonra onun düşüncesindeki bu farklılık üzerinden söz konusu eserleri üç kısımda değerlendirmeye tabi tutmuştur. Yazar, Ebherî'nin çoğunlukla, erken dönemde İbn Sînâ düşüncesini takip ettiği eserlerini oluşturan sekiz eseri¹ 'Birinci Grup Eserler', Fahreddin er-Râzî'nin etkisinin de görüldüğü ve kendi felsefî düşüncesini daha eleştirel bir biçimde ortaya koyduğu ve husûsen onun felsefesinin özgün kısmına rastladığımız üç eseri² de 'İkinci Grup Eserler' olarak değerlendirmiştir. Diğer bir eseri³ ise onun bu iki gruptaki eserleri ile hiç benzerlik göstermeyen ve Gazâlî'nin *Tehâfüt*'üne benzer bir şekilde, kelâmcılarla filozoflar arasında ihtilaf konusu olan *on sekiz meseleyi*⁴ kaleme

1 Bunlar; *Hidâyetü'l-hikme*, *Zübdetü'l-esrâr*, *Beyânü'l-esrâr*, *Telhîsu'l-hakâik*, *Kitâbü'l-metâli*, *Zübdetü'l-hakâik*, *Unvânü'l-hakk ve Merâsîdü'l-mekâsîd*'dir.

2 Bunlar; *Münthe'l-efkâr*, *Tenzîlü'l-efkâr* ve *Keşfü'l-hakâik*'tir.

3 Bu eser ise *Tahrîrü'd-delâil*'dir.

4 Bu on sekiz mesele şunlardır; "Birinci Mesele: Âlem filozofların ve dehrilerin [savunduğunun] aksine ezeli değildir - İkinci mesele: Varlığın mahiyetin aynısı olması hakkında - Üçüncü Mesele: Madumun bir şey olmadığı hakkında - Dördüncü Mesele: Tanrı Hakkındaki Bilginin İspatı - Beşinci Mesele: Tanrı'nın varlığının hakikatinin aynısı olması hakkında - Altıncı Mesele: O'nun birliği hakkında - Yedinci Mesele: Tanrı'nın fail-i muhtar olması hakkında - Sekizinci Mesele: Tanrı'nın Sıfatları Hakkında - Dokuzuncu Mesele: Tanrı'nın sıfatlarının hadis olmasının caiz olmaması - Onuncu Mesele: Allah'ı görmeyen mümkün olması hakkında - On birinci Mesele: Cevher-i Ferd Meselesi - On ikinci Mesele: Heyula ve Suretin İptali - On üçüncü Mesele: Boşluk hakkında - On dördüncü Mesele: Fiillerin Yaratılması hakkında - On beşinci Mesele: Madumün iadesi hakkında - On altıncı mesele: Nefs-i Natika - On yedinci

aldığı eseridir. Yazarın kitabın hemen hemen tamamında konuları işlerken Ebherî'nin bu iki farklı fikrî profili arasındaki nüanslara dikkat çekmek için olay örgüsünü ya doğrudan belli bir esere ya da 'Birinci Grup-İkinci Grup Eserleri' şeklindeki atflarla işlediği görülür. Yazarın bunu yapmadaki amacının akademik kaygıların bir gereği olarak iddialarını daha inandırıcı kılmak ve delillendirmek gayesine matuf olduğu anlaşılabilir. Fakat bu surette metin -her ne kadar belli farklılıklar bu şekilde ifade edilmeye çalışılıyor olsa da- bir müellife ait, iyi incelenmiş-işlenmiş '*eser incelemeleri manzumesini*' andırmaktadır. Ebherî üzerine araştırma yapan, felsefî ya da akademik uğraşısında yolu bir şekilde Ebherî düşüncesine düşen kimseler için hiç kuşku yok ki eser iyi bir başvuru kitabı niteliğindedir. Fakat yine de sıradan okuyucu açısından bakıldığında eserin tamamında belli bir esere veya 'Birinci Grup-İkinci Grup Eserlere' yapılan sık atflar zihinde karmaşıklığa sebep olabilmektedir. Bunun yerine söz konusu meselede Ebherî'nin lehte ve aleyhteki görüşlerini tıpkı "Sudûr Meselesi" bölümünde olduğu gibi birbirinden ayrılmış alt başlıklar altında incelemesi daha faydalı olabilirdi. Zira okuyucu açısından kitapta dağınık bir biçimde ele alınmış bu atflar, kitabın tamamı göz önünde bulundurulduğunda meseleleri bu atflara uygun bir tasnifle akılda tutmak açısından güçlük oluşturmaktadır.

Eserin "Tanrı kanıtlanması" bölümünde önce -Ebherî'nin *Tenzîlü'l-efkâr* isimli eserine atfla- Ebherî'nin, zorunlu varlığın, varlık ve mahiyetinin birbirinin aynı olduğunu savunan Sühreverdi'nin görüşlerini eleştirdiği ileri sürülmektedir (s. 84). Yine bu esere atfla Ebherî'nin varlık ile mahiyetin zorunlu varlıkta birbirinin aynısı olduğu görüşünü kendisinin de kabul etmediği ifade edilir. Bu görüşü savunur şekilde Ebherî'nin, Râzî'nin görüşlerine yer verdiği de ifade edilmektedir. Bunlara mukabil bir sonraki paragrafta yazar Ebherî'nin '*Tanrı'nın varlığıyla ilgili kanıtları sıraladığı*' fasılla ilgili açıklamalara girer. Dikkat çekici olan, bu fasıldaki delillere değindikten sonra doğrudan varlık-mahiyet birliği ya da ayrılığı meselesi ile ilgili olarak, Ebherî'nin *Tenzîlü'l-efkâr*'da ortaya koyduğu görüşlerinin aksine bu kez *Münteha'l-efkâr* isimli eserine atfla verdiği zıt görüşleridir (s.88). Burada da Ebherî'nin varlık ve mahiyetin birbirinin aynı olduğunu savunduğu ifade edilmektedir. Esasen bu birbirine zıt iki görüşün mevcudiyeti Ebherî düşüncesinin değişken yapısı ve barındırdığı zıtlıklar göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir. Fakat her ne kadar yazar bu ikinci görüşü araya aldığı Tanrı kanıtlanması ile ilgili delillerle ilişkilendirerek vermişse de, Ebherî'nin varlık ve mahiyetin aynılığı-ayrılığı hususundaki görüşünde anlaşılma güçlüğüne sebep olmuş görünmektedir. Zira kitabın pek çok yerinde yapmış olduğu gibi Ebherî'nin varlık-

mesele: Önceki kelimelerin tuttıkları yollar ve bunlara yönelik itirazın keyfiyeti - On sekizinci mesele: Nübüvvetin İspatı hakkında"

mahiyet ayrılığı-aynılığı ile ilgili iki farklı pozisyonunu da birbiri ardına vermesi meseleyi daha anlaşılır kılabilirdi. Bu şekliyle meselenin ele alınış biçimi, iki görüş arasında başka bir mesele zikredildiğinden zıt görüşler arasında bağlam kurmayı ilk okuma esnasında kolay kılmış olmaktan çıkarmaktadır. Bu durum, söz konusu ikinci görüşten sonra bir önceki görüşe dönüp bakma ihtiyacını oluşturabilir mahiyettedir. Bizce bu şekilde anlaşılan bu tek durum dışında metnin birbiri ile ilişkilendirilmesi ve olay örgüsü zaaf barındırmayacak bir incelikle işlenmiştir. Yazarın meseleleri işlerken genellikle Ebherî'nin erken dönem düşüncesine önce değindiği, sonrasında ise fikriyatındaki değişimlerle birlikte nihai olabilecek görüşlerine yer verdiği görülür. Bazen de Ebherî'nin bir mesele hakkında dile getirdiği lehte ve aleyhteki görüşlerine yer verildikten sonra nihai kertede kendi görüşünün ne olduğu ifade edilmektedir.

Yazarın kitapta kullandığı dil ve üslup açık ve anlaşılırdır. Fakat bazen bir meseleyi ele alırken yazarın o meseleyle ilgili terimleri, açıklamalarına da aynen taşıdığı göze çarpar. Yazarın bu tercihindeki motivasyonunu, söz konusu terim anlamın yerine geçebilecek ve onun anlamını tam karşılayabilecek bir sözcük bulunmadığını düşünmüş olması şeklinde anlayabiliriz. İfade edilmek istenen maksadın başka bir şekilde ifade edilemeyeceği de düşünülebilir. Fakat yine esas gaye, meseleyi okuyucu açısından anlaşılır ve açıklayıcı kılmak olduğundan daha tavizkâr bir tutum sergilenebilirdi diye düşünüyorum. Bu durum husûsen kitabın 'İlliyyet Meselesi' ile ilgili bölümünde, illet-mâlûl ilişkisi ve illetlerin mahiyeti ele alınırken illet sebep açısından 'basit bir illetin bir şeyin hem fâili hem de kâbili olup olmayacağı' meselesinde karşımıza çıkmaktadır. Yazar bu mesele ile ilgili Ebherî'nin Tenzilü'l-efkâr'ından alıntıladığı pasajın tercümesinde de verdiği, muhtemelen terim olarak orijinal metinden devşirilen 'fâil ve kâbil' terimlerini devam eden açıklamalarında aynen kullanmıştır (s.47). Bu durumda bu terimlerin kullanımı devam eden açıklamalarda bir anlam kapalılığına ve anlaşılma güçlüğüne sebep olmuş gözüküyor. Bunun yerine yazarın açıklama yaparken ifade ettiği üzere fâil olmayı 'etkide bulunan' ve kâbil olmayı da 'etkilenen' şeklinde kullanmayı sürdürmesi daha makul olabilirdi (s.48). Tüm bu ifadelere rağmen bazı metinlerin özgün ifade biçimleri ve sözcük kalıpları olduğunu ve bu biçim ve kalıplar dışında açıklamalar yapmanın metnin tamamı göz önünde bulundurulduğunda ortaya çıkacak soyut anlamları yok edeceği de savunulabilir. Fakat bizce bu durumun kabul edilebilirliğine rağmen eğer eser müstakil ve özgün bir eser değilse ve başka eser ya da kişi üzerine yapılmışsa, o zaman amaç, bu eserler ya da kişilerin mümkün olduğunca daha açıklanabilir ve anlaşılabilir olmasını sağlamak olmalıdır.

Nihai olarak söz konusu eser İslam felsefe geleneği-tarihinin belli bir alanına ışık tutmaktadır. Eser, İbn Sînâ felsefesinin günümüze ulaşınca dek

geçirdiği serüvenin, hususen Ebherî düşüncesi çerçevesindeki durumunu anlamamıza katkı sağlamaktadır. Özellikle ilk elden yazma eserlere müracaat ile Ebherî düşüncesinin mümkün olduğunca orijinal bir biçimde verilmeye çalışılmış olması da takdire şayandır. Öte yandan yine eserin ele aldığı konularla ilgili daha önce yapılmış çalışmaların literatür bilgisinin paylaşılması, bu eseri söz konusu diğer çalışmalardan ayıran yönüne dikkat çekilmesi de takdire şayan olan bir başka hususiyettir. Eserde ele alınan konularla doğrudan ilgili olduğu ifade edilen Andreas Lammer'in çalışması⁵ eksik yönlerinin ifade edildiği kısa bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Akabinde Ebherî düşüncesini inceleme ve açıklamadaki söz konusu yetersizlikler, eserin kaleme alınma ihtiyacı lehine gerekçeler olarak kabul edilmektedir. Bu şekli ile yazarın, eserin hangi ihtiyaca binaen kaleme alındığı yönündeki sessiz suâli de cevaplandırmış olduğu ifade edilmelidir.

Yazar, eserin hiçbir yerinde kendi felsefesi görüşlerine dair değerlendirme ya da eleştirilerde bulunmamaktadır. Eserin Ebherî'nin Tanrı-âlem ilişkisini felsefe tarihinin gereklilikleri çerçevesinde ortaya koymayı amaçladığı düşünüldüğünde de bu tutumun son derece gerekli ve başarılı bir şekilde tatbik edilmiş olduğu ifade edilebilir. Ayrıca İslam felsefesi literatürü düşünüldüğünde, söz konusu eserin Ebherî'nin felsefesi üzerine kalreme alınmış ilk çalışma olduğu da ifade edilmelidir. Bununla birlikte yazar Ebherî'nin söz konusu eserlerinin tamamına atıflar yapmış, ilgili konularla ilgili tüm efkârını ortaya dökmüş görünmektedir. Bu açıdan eser ele aldığı konularda orijinal ilk kaynaklara müracaat etme ve inceleme zorunluluğunu, araştırmacılar açısından kolaylaştıran, bir kaynak kitap olarak kabul edilmelidir. Bu çıkarıma sebep olan şey yazarın eserde ele aldığı konularda Ebherî'nin bütün eserlerini dikkate alan mukayeseci yaklaşımıdır. Bu durum da, Ebherî düşüncesi özelinde, eserlerindeki uyum ve farklılıkları hazır bir şekilde bulmamızı sağlar. Ayrıca yazarın ele aldığı konular itibarıyla benimsediği bu tutumun eserin inandırıcılığını ve güvenilirliğini de temin ettiği ifade edilmelidir.

5 Andreas Lammer, "Eternity and Origination in the Works of Sayf al-Dîn al-Abharî: Two Discussions from the Seventh/Thirteenth Century", *The Muslim World* 107 (2017), 432-481.